

ԵՂԵՆՆ 90

«Գրականագիտական հանդես»-ը առաջին անգամ ընթերցողին է ներկայացնում մի հատված երվանդ Օտյանի Մեծ եղեռնին նվիրված «Ամիժյալ տարիներ» հիշատակագրությունից:

Օտյանի հիշատակագրությունը լույս է տեսել 1919-ին Կոստանդնուպոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում, որի միակ ամբողջական հավաքածուն պահպանվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարանում: Այս շուրջ հինգ հարյուր էջանոց հիշատակագրություն-վկայագրությունը ամարկայական պատճառներով ցարդ ոչ միայն չի տպագրվել գրքով, այլև ամժամոթ և ամժատչելի է եղել ընթերցողների և մասնագետների համար:

Շուտով «Ամիժյալ տարիները» Գրիգոր Հակոբյանի աշխատասիրությամբ երևանում է լույս կտեսնի առանձին հատորով:

Մեկնելով Օտյանի ժառանգության այս ըստ էության ամժամոթ վկայագրության բացառիկ արժեքից՝ խմբագրությունը նպատակահարմար գտավ «Ամիժյալ տարիներ»-ի հատվածի հրապարակման հետ այս համարում երկու հոդված գետեղել մեժամում գրողի՝ խմբորդ ամարկա գրության մասին:

Այս համարում տպագրվում են նաև հատվածներ հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի «Սպիտակ գրեթե», որը ևս նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը: Իսահակյանի այս գրառումները ամբողջությամբ կտպագրվեն նրա երկերի ակադեմիական ժողովածուում:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ԳՐԻԳՈՐ ՂԸԼՏԵՄՆ

ՈՂԻՍԵՒՍ ԿԱՄ ՂԱԶԱՐ

(Աղետի գրականությունը Ե. Օտեանի առթիւ)

«Գրական-երգիծական ակնարկ մը» յօդուածին մէջ, տարեկան «տեսու-թեան» ձեւին տակ՝ Օտեան Լ'անդադառնայ իր ամնիջական ժամանակակից գրականութեան, եւ կը նշէ, որ 1919ը եղաւ «գրչադադարի» տարի մը: Բայց քանի որ շատ բան գրուեցաւ, հարց կու տայ թէ «քանի» կտորներ պիտի կարենան ապրիլ անցնող տարիէն ետք»: Այս հարցումին ի պատասխան կը շարունակէ. «Զինադադարի տարիին մէջ մասնաւորաբար մոր գրական սեռ մը մշակուեցաւ զոր կրնամք անուանել աքսորադարձի գրականութիւն: / Ուղղագրութիւն գիտցող ամէն հայ որ տարագրութենէ դարձաւ, պարտք համարեց նկարագրել ինչ որ տեսած էր: Ամէն մէկը կը կարծէր թէ մոր ու անլուր բաներ պիտի ըսէր եւ ներա-մէնքը պարպեցին իրենց տոպրակները, տեսնուեցաւ որ ամէնուն ապրանքն ալ միեւնոյնն է: / Եւ որովհետեւ ծանծորոյթը կը ծնի միօրինակութենէ՝ այդ գրակա-նութիւնը եղաւ ամէնէն ծանծրալին...»¹:

ՆԴԱՐԱԶԱԿ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ

Օտեան առաջինն է թերեւս մեր մէջ, որ անուն մը կը փակցնէ նոր յայտնուած գրականութեան մը, զոր «նոր գրական սեռ» կը նկատէ, իրեն յատուկ չափազանցութեամբ: Ձարմանալի կը թուի ատոր զնահատումը. այդ գրականութիւնը միօրինակ է եւ ուրեմն՝ ծանծրալի: Ըստ ամենայնի, հակառակ տարագրութիւնը ապրած մարդոց փորձառութեան այլազանութեան արդիւնք-գրութիւնը միեւնոյն «ապրանքն» է: Յայտնի չէ թէ միօրինակութիւնը ինչէ՞ն կը բխի, ապրուածէ՞ն, թէ՞ գրելակերպէն, դէպքերու կրկնութենէ՞ն, անհատականութեան պակասէ՞ն: Թէ ասոնք ամեն մէկը ինքնին հարցեր են, Օտեան ի հարկէ չ'անդրադառնար ատոր եւ կը թուի թէ գլխաւորաբար խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ «աքսորադարձի գրականութեան» գրական եզրը: Այդ գրականութիւնը բաւական մը գրական չէ՞: Գի՞ր է առանց գրականութիւն ըլլալու, եւ ասո՞ր համար Օտեան մէկ կողմէ «շատ բան գրուեցաւ» կ'ըսէ, միւս կողմէ «գրչադադար» կը յայտարարէ: Բայց այն ատեն ինչո՞ւ այդ գրչադադարի ատեն գրուածները կը դնէ նշեալ պիտակին տակ: Արդեօք չափազա՞նց գրական են: Բացայայտ է անշուշտ որ Օտեան մեզ (եւ ինքզինք) կը դնէ յարակարծիքի մը առջեւ. աքսորադարձի գրականութիւնը թէ՛ առատ է, թէ՛ ալ նուազ:

Օտեան նկատուի ունի պոլսահայ մամուլին մէջ լոյս տեսած եղեմնի մասին անհամար գրութիւններ, որ շատ հաւանաբար կարդացած է՞: Ասոցմէ մին, առաջիններէն մին է նոյն այդ «Ռստան» կիսամսեայի խմբագիր, արտորէն նոր վերադարձած Միքայէլ Շամտանճեանի *Յայ մտքին հարկը եղեմնի*ն հատորը, որ կը կրէ «Աքսորականի մտածումներ եւ զգացողութիւններ» ենթախորագիրը: Գրութիւնը նախապէս լոյս տեսած էր «Շամթ»ի մէջ, «Իթփիհատի հայաշինջ նոպան» խորագրով (14 դեկտեմբեր 1918էն սկսեալ) եւ դարձած էր սկիզբը ամբողջ արտագրութեան մը Պարսամեան եղբայրներու նոյն այդ թերթին մէջ: Անկարելի չէ որ Օտեան այդ գրականութեան ակնարկէ, ի միջի այլոց:

Երգիծողի քմայք մը կարելի է տեսնել այս դաժան վճռին մէջ: Միայն թէ Օտեան, իր բարեկամներուն՝ Շամտանճեանի եւ Անտոնեանի հետ տարագրութիւնը լիովին ճանչցած եւ մահէն ճողոպրած զրագէտ մըն է: «Ժամանակ»ին մէջ հրատարակած է նշանաւոր «Ողջոյն ծեղ»ը², իր Պոլիս վերադարձին գրուած առաջին էջը: Ապա՝ «Արիամարտ»ի մէջ, Զօհրապի եւ Վարդգէսի մասին կարճ յուշեր³: Նոյն սեռին կը պատկանին «Վերապրողները»ի երկու մասերը՝ առաջինը Ա. Անտոնեանի մասին, երկրորդը՝ Սահակ Մեսրոպի⁴: Տակաւին բազմաթիւ քրոնիկներ՝ «Ժամանակ»ին, «Վերջին լուր»ին, «Ճակատամարտ»ին մէջ, գրեթէ նոյն ատեն եւ նոյն միւթին շուրջ: Սակայն ամենէն կարեւորը կը գտնուի այլ տեղ:

«Ռստան»ի յօդուածի հրատարակութենէն քանի մը ամիս առաջ, Շամտանճեանի գրութեան մամուլային տարբերակի օրերուն, երբ գրեթէ նոյն ատեն, Փարիզ, Ա. Անտոնեան կը տպէ իր «յիշողութիւնները», *Աքսորի ծամբուն վրայ*⁵, Օտեան կ'աւարտէ իր *Անիծեալ տարիներ 1914-1919* խորագիրը կրող «անձնական յիշատակները», որ իբրեւ թերթօն լոյս կը տեսնէ, փետրուարէն սեպտեմբեր, «Ժամանակ»ին մէջ⁶: Վե-

րը նշուած «Վերապրողները» կարելի է նկատել աքսորականի յիշատակներուն առաջին եւ մասնակի մէկ հրատարակութիւնը: Իսկ ամբողջին ականարկութիւն մը կը գտնենք 23 յունուար 1919ին գրուած նամակի մը մէջ առ Ա. Զօպանեան. «Ողջ եմ, երեքուկէ տարուան ահռելի, աներեւակայելի ողիսականն մը ետքը: Մինչեւ Տէր Զօր, աւելի վար, Միջագետքի անապատը, Էլ-Պուսէրա քշուեցայ, Եփրատի ու Քոբարի մէջտեղը. հոն ուր Եգիպտէլ իր տեսիլքները ունեցաւ: Զեմ գիտեր, թէ պիտի կրնա՞մ պէտք եղածին պէս պատմել տեսածներս, բայց պիտի փորձեմ: Ընդարձակ աշխատութիւն մը պիտի ըլլայ ասիկա, թերեւս մէկ քանի հատոր»⁹: Այդ ընդարձակ աշխատութիւնը *Թիւ 17 խաֆիէն* չէ, ինչպէս կը կարծուի երբեմն՝ թիրիմացաբար. յստակ է շրջարկէն, որ գրագէտը կ'ականարկէ իր տեսածներուն ու ապրածին, տարագրութենէն իր փորձառութեան, մինչդեռ *Թիւ 17 խաֆիէն* «Ժամանակակից պատմական վէպ» է, որուն մէջ պատմասանը «մօտիկ անցեալի դէպքերը» կը պատմէ, ինչպէս կը գրէ, «վիպական ծելով»: Այդ վիպական ծելը նոյնիսկ «ինքնավիպումի» (autofiction) կերպը չ'առնէր, քանի վէպի համգոյցը պատմասանի փորձառութենէն սնանելով համղեղեմ զայն նկատի չունի վէպի կանուցուածքի առանցքին: Յամենայն դէպս՝ 1918ի նոյեմբերէն մինչեւ 1919ի փետրուար ամիսը, ըստ երեւոյթին՝ Օտեան իր պատմութիւնը կը գրէ, այնպէս որ թերթօնը կը սկսի փետրուարին:

Արդ՝ *Անիծեալ տարիները* մեր գրականութեան պատմութեան մէջ շատ քիչերու ծանօթ է, եթէ անծանօթ չէ: Երկերու հապճեպ ցանկին մէջ, որ Սիրունի պատրաստած է Օտեանի Պուրէշ ապրած օրերուն (1922-23), «յիշատակներ»ու ցանկը կը բովանդակէ «հինգ սեռի», որոնցմէ երրորդը ճիշդ այս աշխատութիւնն է¹⁰: Սիրունի կը նշէ որ *12 Տարի Պոլսէն դուրսին* եւ *Արիւնոտ յիշատակներուն* պէս այս մէկն ալ հրատարակուած է առանձին հատորով¹¹: Այս տեղեկութիւնը ճիշդ չի թուիր: Նախ իր «Դայ գիրքը եղեռնի տարիներուն» աշխատութեան մէջ, Յ. Սարգիսեան կը թուէ Օտեանի հատորով եւ թերթօնով հրատարակուած երկերուն ցանկերը. *Անիծեալ տարիները* կը զետեղէ թերթօններու կարգին¹²: Ապա՝ մեզի ծանօթ գրադարաններէն ոչ մէկուն նման խորագիրով հատոր հասած է: Նշեմ սակայն որ թերթօնի առաջին վեց թիւերուն մէջ, տողատակի ըսուած է թէ «արտատպումի, գրքի ծելով հրատարակելու եւ կամ թարգմանելու իրաւունքը վաճառուած է փորագրիչ Պ. Գ. Նազարեթեանի»: Այս վերջինը, որուն սանահայրն էր Օտեան, ծեռնարկա՞ծ է թերթօնին հատորի վերածումին: Գրքի չհրատարակուելուն ի նպաստ կրնան նկատուիլ բոլոր թիւր կամ չիմանուած կարծիքները աշխատութեան մասին¹³: Արդարեւ՝ Օտեանի մասին գրողները իրենց տրամադրութեան տակ չեն ունեցած «Ժամանակ»ի հաւաքածոն եւ դիմած են կողմնակի միջոցներու, գլխաւորաբար Թէոդիկի տարեցոյցներուն, ուր այդ *Անիծեալ տարիներէն* երկու դրուագներ լոյս տեսած են, բայց վերամշակուած:

Թուելէ ետք աղէտն վերապրող Շամտանճեանի գրքոյկը («աժան գրականութիւն»), Անտոնեանի *Այն սեւ օրերուն* («գուլս-գործոց մը») Օշական կ'անդրադառնայ Օտեանի աշխատութեան, գրեթէ բացազանչելով. «Այս երկու եղբերուն միջեւ կ'իյնա *Անիծեալ տարիներ...* «թերթօնը» (Գ 429) եւ կը շարունակէ. «Անլուր, ահաւոր, աներեւակայելի բան մըն էր, որ կը կատարուէր: Օտեան չէր կրնար ըմբռնել աղէտին ընդարձակութիւնը ու կը շարունակէ չհասկնալ, թէ ինչ է երբեմն մարդոց

կուրծքին տակ բաբախող բանին անունը: Կը բաւականանամ ընթերցողը դրկել տեսարանին, ուր հայ մայրերը իրենց զաւակները կը ծախեն հացի մը գումարով: Ու խորհիլ, որ ամբողջ թերթօնը այս կարգէ դրուագներու յեղում մըն է» (3 430): Սակայն մախքան այս նկատողութիւնը, երկին ճակատագիրը վճռուած է, քանի որ, ըստ Օշականի, «Օտեան ողբերգականին զգայութիւնը չունէր» (3 429): Շա՛տ բարի, կարելի է ըսել քննադատին¹⁴, որ իր մենագրութիւնը կը գրէ աղետէն քսանհինգ տարի ետք եւ անշուշտ զայն հասկնալու ժամանակը ունեցած է...: Դիտել տամ անցողակի, որ Օշականի արհամարհանքը թերթօնին հանդէպ բաւական աւանդական նկարագիր ունի եւ կը թուի կրկնել Ֆլուպիէր անգիջող կեցուածքը, մինչ Պալգազ եւ Ջուա, աւելի ճկուն, նուազ խիստ եւ սեռին հանդէպ եւ երկդիմի վերաբերմունք կը ցուցաբերեն, եւ թերթօնին չեն զլանար իրենց վէպերէն մի քանին¹⁵:

Սիայն թէ Օտեան ի՞նչ, ինչպէ՞ս, ինչո՞ւ կը գրէ:

ՈՐԻՍՏԱԿԱՆ

Նախ՝ որոշ տեղեկութիւններ: Օտեան կը ծերբակալուի ոչ թէ 1915ի ապրիլի 11ին այլ օգոստոսի 25ին գիշերը, Շիշլիի իրենց տան մէջ եւ կը տարագրուի մինչեւ Զինադադարի կնքումը, քիչ մըն ալ աւելի, այսինքն՝ առաւելագոյնը մինչեւ 17 նոյեմբեր 1918: Տարագրութեան շրջանէն հասած են երկու լուսանկարներ, մին Տարսոնի մէջ նկարուած (Թեոդիկի Տարեցոյցին մէջ՝ անթուակիր, բայց ըստ իս հոկտեմբեր 1915ին, լուսանկարիչ՝ Արամ Շալվարճեան), միւսը Տէր Զօր, 1917 (ըստ Թեոդիկի, որ աւելցուցած է «գինւոր» յատկանշումը, ինչ որ կարելի է ստուգել Օտեանի վկայութեամբ¹⁶):

Անիծեալ տարիները կը սկսի երկար յառաջաբանով մը եւ ունի վերջաբան: Ահաւասիկ տասնհինգ գլուխներու վերնագիրերը. Ընդիմուոր պատերազմին ծագումը, Չարաշուք գիշերը, Թաքստոցիս մէջ, Անծկութեան օրեր, Բանտարկութիւն եւ աքսոր, Տարսոնի մէջ, Դալէպի մէջ, Դամայի մէջ, Դալէպէն Տէր Զօր, Էլ-Պուսերա, Տէր Զօրի մէջ, Դալէպի մէջ, Սուլթանիէի մէջ, Դէպի Պոլիս, Վերջաբան: Գլուխներուն մէջ յիշուած տեղանունները ի հարկէ միակ տեղերը չեն ուր Օտեան քշուած է կամ ապաստան գտած. զանց առնուած են օրինակ Գոնիա, Էրէլի, Օսմանիէ, եւ խել մը ուրիշ գեղ ու քաղաք: Գլուխներու յաջորդականութիւնը կը նշէ ինքնին որ գրութիւնը կը հետեւի տարագրումի եւ վերադարձի օղակածեւ ընթացքին: Ինչպէս Օտեան իսկ կ'ըսէ, «ոգիսական» մըն է ան, որուն հերոսը՝ տարագիր Ողիսես-Օտեան՝ կը մեկնի Պոլսէն ու կը վերադառնայ Պոլիս:

Օտեան գրութեան ենթախորագիր տուած է «Անձնական յիշատակներ» եւ անշուշտ իբրեւ այդ անիկա մաս կը կազմէ Սիրունիի նշած յուշագրութեան: Կը մոռնամք յաճախ որ Օտեան հայ գրականութեան մեծագոյն յուշագրողներէն մին է, թերեւս միակը: Սակայն այս «անձնական յիշատակներ» բնորոշումը ամբողջովին չի համապատասխաներ գրութեան եւ քիչ մըն ալ տարօրինակ կը հնչէ, կարծէք թէ կրնային «անանձնական յիշատակներ» գոյութիւն ունենալ: Սակայն նշումը մեծապէս շահեկան է, քանի որ կը մատնանշէ հիմնական թեմա մը: Ըստ ամենայնի *անձնական* կամ *անձի* հարց մը գոյութիւն ունի, որուն պիտի անդրադառնամ քիչ

անդին: Յամենայն դեպս «յիշատակներ» գրելով Օտեան շարժի կը դնէ իր արտակարգ յիշողութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք¹⁷, ի մպաստ պատմութեան մը որ չի միտիր ըլլալ «աղետին պատմութիւնը», ինչ որ շատեր կը փորձուին գրել, անդորաբեռնունով, այլ «իմ աքսորանքի պատմութիւնս», որ այլապէս երկդիմի է:

Անիծեալ տարիները հասկնալու համար թերեւս լաւագոյն ձեւերէն մէկն է սկսիլ վերջաբանէն, երբ աքսորականը վերադարձած է «Ժամանակ»ի խմբագրատունը. «Երեք ու կէս տարուան բացակայութենէ ետքը վերստին կը գտնէի գրասեղանս ու աթոռս: / Եւ նստայ առաջին յօդուածս գրելու»: Կատարեալին անցումը բաւական յատկանշական երեւոյթ մըն է այստեղ, այն չափով որ ժամանակ մը կը փակէ եւ ուրիշ մը կը բանայ, եւ այդ երկուքին միջեւ կը յայտնուի գրողը: Չենք գիտեր ստուգապէս թէ ինչ է այդ առաջին գրուած յօդուածը. «Ողջոյն Ձե՞զ»ը:

Կ'արտագրեն վերջաբանէն.

«Ահաւասիկ իմ երեք ու կէս տարուան աքսորանքի պատմութիւնս: Ընթերցողները նշմարեցին անշուշտ թէ այդ պատմութիւնը գրեցի ամենապարզ կերպով եւ նոյնիսկ գրական անխնամ ոճով մը: Ամէն բանէ առաջ ուզեցի ճշմարտապատում ըլլալ, ոչ մէկ իրողութիւն խեղաթիւրել, ոչ մէկ դէպք չափազանցել: / Եւ սակայն իրականութիւնը այնքա՜ն սարսափելի էր որ շատեր կարծեցին թէ չափազանցութիւններ կային գրածիս մէջ: Անոնք որ տարագրութեան տառապանքը կրեցին ու կրցան ապրիլ անոնք կրնան վկայել թէ երբեք չեմ այլալայն ճշմարտութիւնը: / Սա եւս ըսեմ որ ես, հակառակ գլխէս անցած զանազան փորձանքներուս, ամէնէն բարեբախտ տարագիրներէն մին եղայ, միւսները, այդ թէ կ'իմ, ինչ շա՛տ ու շա՛տ աւելի տառապեցան ու չարչարուեցան: / Բազմանդամ ընտանիքներն էին որ դառնութեան ու թշուառութեան ծայրայեղութիւնները տեսան... / Ես, միս միմակ, միմիայն իմ ամեն ունէի մտածելիք: Ո՛չ գոյք, ոչ դրամ կար քովս կողոպուտ վախճալու կամ ոստիկաններու ընչաքաղցութեան նշաւակ ըլլալու համար: Ընդհակառակը, միշտ ու ամէն տեղ, ծանօթ մը կամ անծանօթ համակիւր մը որ անունս լսածին պէս, կը փութար զիս հիւրընկալել ու ձեռքէն եկած օժանդակութիւնը ընել: / Երեք տարուան աքսորս փոխարինեց երեսուն տարուան գրական գործունէութիւնս: ՎԵՐՋ»¹⁸:

Վերջաբանը համեմատաբար կարճ անդրադարձ մըն է, որ կը վերջակէտէ պատումի ժամանակը եւ կը մտնէ ներկայ խօսքի ժամանակին մէջ: Կը գրուի պատմութեան արձանագրութեան է՛ն ծայրը, երբ գրագէտը այլեւս դուրս կ'ելլէ, պիտի ըսէի, գրութենէն եւ իբրեւ այդ՝ խոստովանութեան ձեւին տակ մեր առջեւ կը դնէ այն բոլոր հարցերը որոնք կը հանդիպինք վկայութիւններ գրող վերապրողներու մօտ: Հիմնական տարբերութեամբ մը, Օտեանի մօտ, որ է փաստարկումի մոլուցքին պակասը, որուն պիտի անդրադառնամ քիչ անդին:

Օտեան երբեք իր «աքսորանքի պատմութիւնը», կամ ինչ որ այլուր կը կոչէ տարագրութեան պատմութիւնը, չի ներկայացներ, իբրեւ վկայութիւն եւ, որքան ջանացի ստուգել, չի գործածեր «ակնաւատեւ վկայ» դարձուածքը, որուն կը հանդիպինք Շամտանճեանի, Անտոնեանի կամ Գր. Պալաքեանի մօտ¹⁹: Այսպէս, օրինակ, ի միջի այլոց, Իսլաիիէի ճամբուն վրայ սարսափազդու տեսարանի մը ներկայ կ'ըլլայ. «Դժոխային ահռելի տեսարան գոր ոչ մէկ Տանդէ կրցած է երեւակայել: / Մանուկ-

ներ, կորսուած կամ լքուած, որոնք «մայրիկ, մայրիկ» կը պոռան լալահառաչ եւ որոնց ո՛չ ոք պատասխան կու տայ: / Ու այդ անհնարին աղէտքը, այդ ահռելի արհաւիրքը կը տեսնէինք առանց օգնութիւն մը կարենալ ընելու, առանց միսիթարութիւն մը կարենալ տալու...»: Հոն ուր «ականատես վկայ» դարձուածքը կրնար շատ բնականաբար մուտք գործել, այնտեղ գրողը կը բաւարարուի տեսնելով: Ասիկա չի նշանակեր անշուշտ որ գրողը ականատես վկայ չէ, բայց գրութիւնը չի տրուիր ընթերցողին իբրեւ վկայութիւն: Ասով հանդերձ անիկա ի գործ կը դնէ *վկայագրութեան ամբողջ բանարուեստ մը*²⁰: Ինչպէս կը տեսնուի վկայագրութիւնը վկայաբանութիւնը չէ, նոյնիսկ եթէ կրօնական ասանդական յղացային համակարգ մը կը վարէ խօսքին ընթացքը, վկայաբանականը անխուսափելի մօտէլ մըն է յաճախ²¹, հարկատու՝ գրողի ոչ միայն կազմաւորումին այլեւ մտադրութեան՝ շարժի դնելու բոլոր իմացական միջոցները գրելու համար ճիշդ այդ «անհնարին աղէտքը»:

ԼԱՐԱՏԱԿ ՈՒ ՎԱՍԶ

Իսկ ո՞վ է գրողը:

Անհեթեթ հարցում մը պիտի թուի ասիկա. ընթերցողը գիտէ որ Երուանդ Օտեանն է ան (պատմաստանի, հերոսի եւ գրողի նոյնութիւն): Օտեանը՝ որ թուրք ուստիկանութիւնը, ներքին գործոց նախարարութենէն մինչեւ հեռաւոր քաղաքին յետին ուստիկանը, Պոլսէն Էլ-Պուսէրա, այսինքն Միջին Արեւելքի ամբողջ երկայնքին կը ծանչնայ, կը փնտռէ, կը հետապնդէ ու կը հալածէ իրեն «Երուանդ Օտեան», «ժամանակ»ի լրագրողը: Ասիկա աքսորականին կը նշուի բազմաթիւ անգամներ: Անշուշտ լրագրողին, գրողին մէջ կայ նաեւ հայը. ըսուած է արդէն՝ «ձեր ողջ մնալը յանցանք է»: Ծպտումները կամ իսլամացումը՝ Համայի մէջ Ազիզ Նուրի անունին տակ, ոչինչ կը փոխեն այս իրեն թելադրուած եւ գրեթէ պարտադրուած ինքնութենէն: Պէտք չունիմ ըսելու որ միւս տարագիրներուն աչքին ալ Օտեան համբաւաւոր լրագրողն է, յարգելի անձնաւորութիւնը, գրողը, այսինքն՝ մէկը՝ որ աւելին կը ներկայացնէ քան ինքզինք: Այս կրկնակ մայուածքը, որ կը սեւեռէ գրողին, աքսորականին կու տայ բաւական ծանր պատասխանատուութիւն մը եւ պատմութիւնը կը վերածէ անձնական պատմութենէ մը բոլորովին ուրիշ բանի: Թէ՛ իմ աքսորանքի պատմութիւնս, թէ ալ իմ պատմութիւնս աքսորանքի:

Ինքնութեան բացայայտութիւնը կը ծածկէ ուրիշ, այլապէս կարելոր իրողութիւն մը. ողիսականի ենթակային կրկնակ հանգամանքը: Օտեան թէ տեսնող, դիտող, երբեմն արձանագրող աչքն է, թէ ալ հալածանքին թիրախը, ըսենք աքսորական զոհը, քրտութեան ենթական, տառապողը, որ առիթ չի փախցներ «վերապրելու» (Օտեան յայտնօրէն այս բառը չի սիրեր, գրած ալ է այս մասին Թեդիկին, տես հոս մօթ 36): Այս կրկնակ հանգամանքը կը բնորոշուի երկու տարբեր դիրքերով, որոնք Օտեանի պատմութեան մէջ, կը կենակցին, ի հարկէ առանց հակադրուելու իրարու կամ իրարմէ բոլորովին անցատ կացիչներ ըլլալու: Անոնք երկուքը միասին կը կազմեն (կամ կը ստանձնեն) աղէտի փորձառութիւնը:

Տեսնողը ան է որ կը նայի, կը լսէ, կը հսկէ, միտքը կը պահէ անուն ու պատկեր, երեւոյթներուն միջեւ կապեր կը հաստատէ: Այս մակարդակին կը պատկանի Օ-

տեանի գրութեան մէջ տեղերու, դրուագներու, մանաւանդ անուններու արծանագրութիւնը, ըլլան ասոնք տարագիրներու թէ օսմանեան ոստիկանութեան: Տեսնողը երբեմն կ'ընդարձակէ ընկալումի կարկիւնը, կը դառնայ լսող մը: Ուստի՝ Օտեան կը պատմէ դրուագներ որոնց ականատեսը չէ, ինչպէս օրինակ Օսմանիէի, Սամսոնի հայոց ջարդը, առանց որեւէ ակնարկութեան այս արարքի «նպատակին»: Միւս կողմէ՝ չի պատմեր Տէր Զօրի ջարդերը, քանի որ «այդ պատմութիւնները... արդէն մանրամասնօրէն գրուած են իրենց ամէն դրուագներով» (ուրիշներու կողմէ):

Պատմութեան մէջ անուններու իսկական տողանցք մը կայ, որ կը մատնէ ստոյգ ըլլալու մտահոգութիւն մը, ան որ կը յենի բացառիկ յիշողութեան մը եւ որ ի հարկէ ակնբերել կը դարձնէ անունի խնդիրը: Ամէն տարագիր Օտեանի համար անուն մըն է, երբեմն միայն անուն մը, դէմք իսկ չէ: Նոյնն է պարագան ամէն ոստիկանի կամ ոճրագործի: Անուններու առթիւ բազմաթիւ դիտողութիւններ կ'ընէ Օտեան: Այսպէս. «Իրենց (իզմիրցիներու) անունը կը դնեն այստեղ, որոնք թերեւս կրնան օգտակար ըլլալ իրենց ազգականներուն եւ ծանօթներուն»: Ուրիշ տեղ կ'ափսոսայ որ երկաթուղիի հայ պաշտօնեաներու «անունը այժմ կը վրիպի յիշողութենէ»: Հակառակ այս մոռացումին, կարելի է ըսել որ շատ մը անուններ «կը փրկէ» եւ մարդ այն տպաւորութիւնը կ'ունենայ որ քցսորանքի պատմութիւնը անուններու շարան մը ըլլալու սահմանուած է եւ իր մեծ տոմարներուն մէջ կ'արծանագրէ ետեւ ետեւի բոլոր զոհերն ու բոլոր դահիճները, իրենց կարելի լրացումներով, ինչպէս որ օսմանեան վարչարարութիւնը կը թուի կատարած ըլլալ:

Տարագրութեան մէջ տեսնողը իսկական, թէեւ անպաշտօն, լրագրող մըն է, եւ ասիկա կը դառնայ բացայայտ երբ Համայի մէջ (1917ի սկիզբները) օգտուելով ապաստանարանի ընձեռած հնարաւորութենէն, կը սկսի օրագրութիւն բռնել: «Երեք տետրակ լեցուցած էի, կը պահէի սենեակիս պատուհանին վերեւ գոմուած խոռոչի մը մէջ»²²: Այդ տետրակներուն մէջ կ'արծանագրէ «օրը օրին քիչ շատ կարեւորութիւն ունեցող դէպքերը, օրուան լուրերը, Համայէն անցնող բարեկամներու հետ ունեցած տեսակցութիւններս եւ նոյնիսկ գինուորական առաքումները: Բոլոր ասոնք իրենց ամբողջութեան մէջ շատ վտանգաւոր էին...»²³: Օր մը անակնկալ խուզարկումէ մը եւ ձերբակալումէ մը ետք, Օտեան այդ տետրակները կը պատուիրէ «բնաջինջ ընել»:

Տարագրութեան մէջ, տեղն ու տեղը գրուած էջեր մեզի գրեթէ չեն հասած²⁴ եւ կարողալով Օտեանի գրութիւնը կարելի է հասկնալ թէ ինչո՞ւ: Ի հարկէ որքան ալ բնաջնջուած ըլլան այդ տետրակները, անոնք կը կազմեն առաջին արծանագրութիւն մը, աղէտին մէջ արծանագրութիւն մը, կարծէք թէ աղէտը արդէն սկսած ըլլար արծանագրուիլ կամ դիմէր արծանագրութեան: Լիովին գիտակից կատարուող դէպքերու տարողութեան, լրագրողը Օտեանի մէջ ըմբռնած է սկիզբէն, որ աստուք պէտք է «նշանակել» (բառը իրն է) եւ արարքը վտանգաւոր է: Օտեան գիտէ նաեւ որ ամբողջական բնաջնջումը տեղի կ'ունենայ միայն երբ հետքերն ու ականատեսները անհետանան: Ուստի՝ իբրեւ տեսնող, հասկցող, արծանագրող (կամ ի հարկէ լուսանկարող) խմբագիրն է որ կը բռնադատուի ու կը հալա-

ծուխ²։ Նոյնիսկ 1918ին սկիզբը, յատուկ հրաման մը կը հասնի Պոլսէն Հալէպ այս խանգարիչ տիպարը անպայման Տէր Զօր քսորդելու։ Տեսնողը, տեսածները լրագրողը մասամբ դուրսի աչքի դեր մը կը կատարէ, երեւութապէս միայն իրողութիւններով տողորուած, սակայն աղէտը իր բնոյթով անկարելի կը դարձնէ նման դերի ամբողջական ստանձնում, այն չափով որ տեսնողը «օտարական» մը չէ, այլ գոհերէն մին։ Կարելի է ըսել որ աղէտին մէջ գոհը մինչեւ որոշ տեղ մը միայն կրնայ տեսնողի դիրք գրաւել։ Այդ տեղը իրեն վերագրուած ինքնութիւնն է (թէ այդ ինքնութիւնը ցեղային նկարագիր ունի ականքրեւ է անով որ իսլամացումն իսկ անբաւական է գրաւական մը ըլլալու՝ զոնէ Օտեանի պարագային)։ Մնաց ալ՝ որ աղէտի վարչարարութիւնը կը հանդուրժէ ոչ մէկ արտաքին կամ ներքին աչք, ընդհանրապէս։

Եւ այստեղ կը յայտնուի վկային միւս հանգամանքը՝ ան որ կ'ապրի, ան որ հազար ու մէկ միջոցի կը դիմէ դիմանալու, տոկալու համար, կը ծրագրէ փախուստներ, կ'իրագործէ միայն մէկը։ Տարագիր Օտեան, երբ 1917ի մայիսին կը փորձէ կօնկը դնել Էլ-Պուէրայէն եւ ի հարկէ չի յաջողիր, կը կողոպտուի, կը կորսնցնէ ճամբան եւ յամկարծ, հագուստ-կապուստէն մերկացած, ինքզինք միմակ կը զտնէ Եփրատի մօտիկ, անել թուող ցախաստանի մը մէջ. «Աքսորանքիս մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, յուսահատութիւնն ու լքումը կը տիրէր վրաս։ Կը մտածէի թէ ուժասպառ հո՞ն, ցախաստանին մէջ պիտի մնամ ու ջաքաւներուն կեր ըլլամ եւ բարձրաձայն «Ա՛լ կ'օգտէ, ա՛լ կ'օգտէ» կը պոռայի, խօսքս ուղղելով չեն գիտեր ինչ անագորոյն աստուածութեան մը...»։ Նման պահեր հազուադէպ են պատմութեան մէջ։ Ծայրայեղ վիճակ մըն է պատմուածը որ հարկադրաբար վերահասու մահուան առջեւ կը մղուի անդրադառնալու ներքին աշխարհին, իր անձին։ Եւ այն ատեն, այդ տարօրինակ ծուղակին մէջ, աստուածութեան զացող մտածումը կը ճշդուի, կը դառնայ Սուրբ Գրքին. «Ու կը յիշէի Ծննդոց Գրքին պատմութիւնը...»։ Յիշուածը Յակոբին դէպքն է Միջագետքի մէջ։ Ասանկ ընդլայնումներ բացառիկ են Օտեանի ողիսականին մէջ եւ հետեւանք են յանկարծակի առանձնութեան ու սարսափին։ Պատմութեան աւարտին՝ ասոր նմանող ուրիշ նշում մըն ալ գոյութիւն ունի, երբ Օտեան կը գրէ. «Յարութիւն առած նահատակի մը երեւոյթը ունէի։ Տէր Զօրէն ողջ վերադառնալ արդարեւ պզտիկ հրաշք մը չէր»։ Դոս, այս յառնող նահատակի դէմքին մէջ է որ կը կազմուի վկան, մահէն դարձող Ղազարոսը, ան որ կրնայ այլեւս գոչել. «Ես այն մարդն եմ որ Տառապանքը տեսայ»։ Ապրողին այս հանգամանքը կարելի է կոչել «աղէտի փորձը», այն իմաստով ի հարկէ որ փորձը ընողը անդադար վտանգուած մէկն է, միշտ մահուան սպառնալիքին ենթակայ։

Ընթերցողը շատ շուտով կը նշմարէ սակայն որ Օտեան ինքն իր մասին կը մնայ չափաւոր, գրեթէ վերապահ, եթէ ոչ ժլատ. կը խուսափի հոգեբանական երկար-բարակ վերլուծումներէն, որոնք ի հարկէ տեղին ալ պիտի չըլլային պատումի մը մէջ, ուր ապրողը քիչ անգամ ժամանակ ունի մտածելու (յայտնօրէն Օտեանի համար գրուիլը մաս չի կազմեր փորձառութեան իսկ, իբրեւ յետահա-

յեաց մտաբերում): Տարագրութեան հալածանքին մէջ, ապրիլը միակ հրամայականն է, ըսել կ'ուզեմ «բուսային» վերապրումը: Օտեան ի գործ կը դնէ իր ամբողջ իմացական կարողութիւնները, դահիճի հոգեբանութեան ու գործելակերպին ծանօթութիւնն ըլլայ թէ ճարպիկութիւնն ու խելամտութիւնը, որպէսզի երեւութապէս «բուսային» վերապրումին մէջ պահպանէ ազատագրումի մը մտասեւեռումը: Կարելի է նաեւ մտածել որ ներհայեցողական որեւէ ցանկութենէ զերծ կը նախընտրէ միմիայն տեսնել ու հնարաւորին չափ յիշել տեսածները²⁸: Ուստի՝ պատմութեան մէջ վկային նայուածքը կ'երթայ ուրիշներուն, մտերիմներու թէ ծանօթներու շրջանակէն անդին բոլոր անանուններուն, տարագրուած ամբոխին, որուն զանազան խաւերը կ'անցնին յաջորդաբար դրուագէ դրուագ: Որով անձը, եսը (յաճախ մենքը) այնտեղ կը կատարէ տեսակ մը շրջուն զամերայի դեր մը, որուն վերապահուած է «անանձնական» փորձառութիւն մը արծանագրելու գործը: Ինչպէս ըսուեցաւ, Օտեան պատումի ժամանակին մէջ չի ձգեր որ միջամտէ գրութեան ժամանակը, այսինքն՝ յետահայեաց ակնարկով դիտողութիւններ չ'արծանագրեր ընդհանրապէս (բացարձակ բաժանում մը անշուշտ անհնարին է): Ինչ որ որոշ հեռաւորութիւն պիտի դնէր գրողին ու տարագրութեան փորձառութիւնն ընդդէմ միջեւ: Այդ հեռաւորութեան «պակասը» արդիւնք է պատմողական ընտրութեան մը, այն մէկը՝ որ կը պարտադրէ տեսակ մը սուզում պատումի ժամանակին մէջ եւ որ կը ստեղծէ ընթերցողական պատրանքը հետեւելու հեւ ի հեւ գրողի արկածախնդրութեանց:

ՈՃ

Վերջաբանին մէջ, Օտեան երկու հիմնական ճշդումներ կը կատարէ, որոնք կը վերաբերին արծանագրութեան ընկալումին, պիտի ըսէի փոխանցման հոլովոյթին: Կը յղուի ընթերցողներուն, ակնարկելով թերթօնը կարդացողներու հակազդեցութեանց («շատեր կարծեցին թէ չափազանցութիւններ կային գրածիս մէջ»): Թերթօնը կ'արտօնէ որ գրողը գրէ ոչ միայն իր պատմութիւնը այլեւ, երբեմն օրը օրին, անդրադառնայ ընթերցողներուն, նախքան պատմութեան ավարտը: Այս յղումը կը բխի պատմութեան իսկ հանգամանքէն:

Առաջին ճշդումը կը վերաբերի պատմութեան ոճին:

Անշուշտ «պատմութիւն» բառը թեքմիջ իմաստ չունի, գլխազիր Պատմութիւնը չէ, այլ «անձնական» պատմութիւն մը իր կրկնակ իմաստով (աքսորանքին իմ պատմութիւնս եւ իմ աքսորանքիս պատմութիւնը): Սակայն գրութեան սկիզբը, նախաբանի դեր կատարող «Ընդհանուր պատերազմին ծագումը» գլուխը ունի էական պաշտօն մը. անձնական, անանձնական պատմութիւնը տեղաւորել ընդհանուր պատմութեան ծիրին մէջ (*Թիւ 17 խաֆիէն* վէպին մէջ ալ Օտեան միւթին մէջ կը մտնէ նոյն ձեւով եւ ձգելով տպաւորութիւնը որ մեծատառ Պատմութիւնը չ'արհամարհեր. բայց ասիկա որեւէ պատմավէպի բանարուեստին մաս կազմող եզր մըն է): Յուշագրութիւն եւ պատմավէպ, տիպաբանական տարբեր կերպերով կը կատարեն այս յղումը եւ բոլորովին տարբեր դիտումներով:

Սակայն որքան կարելու է պատմելը նույնքան էական է անոր յարուցած ոճի խնդիրը. ինչպե՞ս գրել պատմությունը: Ըստ ամենայնի ասիկա Օտեանի համար հարց մը եղած է եւ վերը նշած յօդուածն ասոր ակնյայտ արծագանգը կը կրէ: Օտեան տուած է պատասխանը. «Ընթերցողները նշմարեցին... պատմութիւնը գրեցի ամենապարզ կերպով եւ նոյնիսկ գրական շատ անխնամ ոճով»: Հաստատումը կրնայ առաջուց տրուած ինքնարդարացում նկատուիլ. Օտեան կ'ընդունի որ գրած է գրական անխնամ ոճով մը եւ տպած ալ է թերթօնով: Բայց այս կէտը հարցին մակերեսային մասն է: Ոճի խնդիրը կը վերաբերի գրութեան յօրինուածքին, գրութեան գրութիւն ըլլալուն, գրողին, իր նիւթին եւ ասոր կառուցման ընդհանուր յարաբերութիւններուն: Գրական ոճը պիտի ըլլար յարդարանքո՞վ ոճ մը: Ի՞նչ է խնամուած ոճը: Վսե՞մը: Աշխատուածո՞ւ: Ան՝ որ անկասկած կ'ենթարկուի «գրականութեան» օրէնքներուն, ան որ գրական նպատակներ հետապնդելուն կ'ուզէ գեղեցիկ դառնալ կառուցումով, տիպարներու եւ հարցերու քննուածքով, փորձառութեան բազմամակարդակ դրսեւորումով, եւ դեռ շատ մը ուրիշ բաներով:

Ինչ լուծում ալ տրուի հարցին, անխնամ ոճը, աղէտի առթիւ, խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ «գրականութիւն» յղացքը: Օտեանի յօդուածին մէջ, աղէտն ետք գրականութիւնը կը մնայ միշտ գեղեցիկ արուեստ մը, այսինքն՝ միշտ հնարաւոր: Ասիկա ընդհանուր դրոյթ մը կարելի է նկատել: Աքսորէն վերադարձող գրագէտներուն համար գրականութիւնը, ինչպէս գեղեցիկ արուեստները կորսուած չեն (Շամտամեանն այդ է որ կը կրկնէ անդադար «Աստան» իր խմբագրականներուն մէջ, ինչպէս կ'ընեն Պարամեանները «Շանթ»ի մէջ): Իսկ Օտեան, հոս, իր քսորանքի պատմութեան մէջ, յայտնօրէն ընտրած է, ըսենք, «թերթօնը», լրագրային գրելակերպը²⁷, տեսակ մը *հակագրական* ժեստով եւ գուցէ նաեւ իբրեւ քսորական լրագրող:

Արդ՝ այդ գրական «անխնամ» ոճը պարզ արդի՞նք է գրագէտի բազմազարդութեան, այն շրջանին երբ, ինչպէս կը թելադրէ Օշական «իր ստորագրութիւնը անհրաժեշտ է ամէն թերթի մէջ» եւ իրարու ետեւէ կը ծնին ընդարձակ վէպերը (*Թիւ 17 խաֆիէնէն* զատ *Կանաչ հովանոցով կինը*, *Կաւէ հերոսներ*, *Տաքիթա կամ Նոր աղջիկներ*, *Մարգարիտէ մանեակ...*): Անկարելի չէ: Միայն թէ հարկ է նկատի ունենալ երկու կէտեր. մախ՝ 1918էն մինչեւ Պոլսէն մեկնումը աղէտը Օտեանի արտադրութեան հիմնական ատաղծը կը կազմէ եւ անոր կը վերադառնայ «ժամանակ»ի, «ճակատամարտ»ի, ապա «Հայ կեանք»ի տոմսերուն մէջ: Ուստի՝ աղէտը Օտեանի համար իր վերջին շրջանի հիմնամիւթը կը կազմէ, ինչպէս որ զինք կարդացող հասարակութեան մտասուեռումը:

Ապա՝ ինչ կը վերաբերի թերթօնին, անկա ամենէն պարզ ու անխնամ ոճը չ'ենթադրեր անպայման, հակառակը ակելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել: Թերթօնը ի բնէ կը մնայ զգայուն ոչ միայն առօրեային այլեւ այժմեականին եւ յաճախ կ'որդեգորէ լրագրական ոճ մը. արագ, հեւ ի հեւ գրելը սեղ կու տայ որոշ կրկնութիւններու, բայց նաեւ ազատ երեւակայութեան, կենդանի ու կենսախայտ լեզուի, ինչ որ չ'արգիւի որ հասարակ տեղիքը, ընթերցողին ծանօթը չ'մտնեն գրուածքէն ներս²⁸: Այս վերջինները մաս կը կազմեն «ընթերցողական դաշինքին», որ

մերյայտ է Օտեանի գրեթե բոլոր գրութիւններուն: Թերթօնը կառուցողական, խտացման ինչպէս ընդլայնման շատ որոշ բանարուեստ մը կը պարտադրէ գրողին, ուր պատկերը, դրուագը, երկխօսութիւնը կը գերակշռեն վերլուծում-մեկնաբանութեան եւ ուր շեշտի, տրամադրութեան տեւական փոփոխութիւնները պատումի թեմփոն կ'արագացնեն կամ կը դանդաղեցնեն, երբեմն կը ճապաղեն, խուսափելու համար ճիշդ այն միօրինակութենէն եւ ասոր առթած ծանծորթէն որմէ կը զանգատէր Օտեան եւ որ Օշական վտանգ մը պիտի նկատէ, աւելի ուշ, աղէտի գրականութեան համար²⁹: Ողիսականի մը մէջ, դրուագային դրութիւնը դէպքերու (փորձանքներու, փորձութեան ու փորձի) շարայարման կանոն մըն է, մանաւանդ երբ ատոնց ծայրը Տէր Զօրի ծրագրուած մահն է: Ողիսականին կեդրոնը տարագիրն է եւ անոր տարագրումը պատումին ատաղծը, պատում՝ որ չունի միողի ընթացք մը, այլ կը մնայ ենթակայ անդադար շեղումի կանոնին: Մնաց որ դրուագներու, տիպարներու, մարդկային խլեակներու այդ խայտաբղետ եւ իրերանցիկ բազմութիւնը կը նպաստէ ոչ թէ պատկերացնելու այլ երեւակայելի դարձնելու տարագրութեան ու սպանդին տրամը: Աքսորանքի պատմութեան մէջ, որ վէպ չէ այլ անձնական «վկայութիւն» եսի մը շուրջ հողովուղ, այդ անխնամութիւնը ածապարանքէ մը չի բխիր. խուճապայի՜ն տրամադրութիւն, ինչպէս պիտի ըսէր Շուշանեան իր անտիպ *Ալեկոծ տարիներուն* մէջ: Սակայն ապրուածը թուղթին յանձնելու ածապարանքը վերապրողներու մօտ խորունկ անձկութեան մը յայտարարն է շատ անգամ, որ կարելի չէ զանցառել, ինչպէս գրականութեան վարժապետները հակումն ունին ընելու: Ոճի անխնամութիւնը ոճի ստանձնում մըն է, տեսակ մը «հակաոճ», այսինքն՝ գերագոյնը ոճին, այն մէկուն որ չ'ուզեր դառնալ ընկալելալ կերպ ու ձեւ, կը մերժէ գրականը, քանի որ տարագրութեան փորձառութիւնը խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ գրականութիւնն իսկ, ըսի արդէն: Ոճին անխնամութիւնը արեւելում մըն է դէպի ամենապարզը (ամենէն անտեքեւեալը, ամենէն մուգ կեղծը, եւ այլն), եւ աւելի կասկածի մը, տարակոյսի մը արգասիքն է քան ոճաւորումի անկարողութեան մը: Յամենայն դէպս՝ ինչպէս ըսի, անոր ետին կը գտնուի աքսորական լրագրողը, որ կը գրէ իբրեւ այդ եւ ոչ իբրեւ գրագէտ³⁰:

Երկրորդ ճշդումը կից է եւ կը վերաբերի պատմութեան ճշմարտացիութեան. «Ամէն բանէ առաջ ուզեցի ճշմարտապատում ըլլալ, ո՛չ մէկ իրողութիւն խեղաթիւրել, ոչ մէկ դէպք չափազանցել: / Եւ սակայն իրականութիւնը այնքա՜ն սարսափելի էր որ շատեր կ'արծեցին չափազանցութիւններ կային գրածիս մէջ...»: Վերջաբանին այս մտադր կը թարգմանէ պատմողին (եւ բոլոր վկայողներուն) հիմնական մտատանջութիւնը. մնալ վաւեր վկայ մը եւ չիմալ յօրինումի փորձութեան մէջ, չստել, չաւելցնել, ուստի՝ գրել տեսնուածը, ապրուածը, առանց խեղաթիւրելու, առանց այլալիւն, չափազանցելու: «Իրողութիւնը», միայն: Վկային համար՝ *Ճշմարտութիւնը* կայ բացարձակապէս, մերկ, ինքն իր մէջ, *իբրեւ իրողութիւն*: Օտեան շատ լաւ գիտէ որ դէպքերը կը դառնան դէպք կամ իրողութիւնը կը կազմաւորուի, այսինքն՝ պատմողը տուեալներու խորձէ մը իմաստներ կը հանէ: Իր պատմութեան ընթացքին դրուագի մը նշանակութեան չ'անդադառնար անմիջա-

պես: Շատ անելի ետքը՝ իրարու հետ անմիջական կապ չունեցող տուեալներ յանկարծ կ'առնէին իրարու, մէկը կը տանի միւսին: Այսպէս երբ պատմողը կ'ըսէ թէ յետոյ միայն պիտի հասկնայինք թէ եղածը պատահական չէր, այլ կազմակերպուած էր... Ճիշդ այդ վայրկեանին տուեալները կը դառնան դէպք: Որով նշանակութիւն կոչուածը կը կազմուի անելի վերջը, անմիջական տուեալ մը չէ, հոլովոյթի մը արդիւնքն է: Օտեանի պատմութիւնը նման ետ ու առաջ կը կատարէ զոքո՞ք ակամայ հոս ու հոն: Սակայն ասիկա այսպէս նշանակալից երեւոյթ մըն է, քանի որ ան կը նշէ իր ծելով, զոհին դանդաղ մուտքը ռճիրի տրամաբանութեան մէջ:

«Իրականութիւնը այնքան սարսափելի էր որ...» ընթերցողները պիտի չհաւատան, որով պիտի մտածեն թէ չափազանցեր են: Որոշ չափով ռճիրի ընդարձակութեան յարակարծիքն է ասիկա. ռճիրը կը կրէ իր մէջ իր հերքումին հնարաւորութիւնը: Եւ այդ պարագային՝ կը ծնի փաստին փնտռտուքը: Վկան մինակ է չափազանցութեան, սուտին ու հերքումին դիմաց: Օտեանի վկան չի դիմեր փաստին, չի մտածեր ատոր (Օտեան չէ կատարած վկայութենէն փաստարկումի անցքը, Անտոնեանին պէս, եւ անկէ ասդին շատ մը պատմաբաններու նման³¹): Կարծէք չէ կարդացած «Ճակատամարտ»ի մէջ լոյս տեսած «Կոչը» (22 նոյեմբեր 1918), որով Նպաստահաւաքի Յանձնախումբը կը խնդրէ «Յայ տիեզերասասան եղեռնին» բոլոր ականատես վկաններն, որ բերեն իրենց փաստերը. «Պէտք է Փաստել հայ մարտիրոսագրութիւնը»: Օտեանի ողիսականին մէջ երբեք չենք հանդիպիր բայերու ուրոնք փաստարկումի մը հոլովոյթը նշեն. այսինքն՝ ոչ մէկ տեղ կը տեսնենք ցուցնել, ապացուցել, փաստել, փաստարկել բայերը կամ անոնց բնորոշած գործողութիւնները: Գորոյին համար Յայերու բնաջնջան ծրագրին ու իրագործումը յայտնի են իրենց իրենց մէջ. ողիսականի սկիզբը Զօհրապ եւ Ոսկան էֆ. Մարտիկեան կը յատարարեն ատիկա եւ Օտեան կ'արծանագրէ. ակնյայտօրէն որեւէ անհրաժեշտութիւն չի տեսներ յաւելնել բացատրութեան, վաւերագրումի. ողիսականը պարզապէս այդ բացայայտին երեւումն է³²: Գուցէ ասոր համար Օտեան, վերջաբանի մուտքին, կը գրէ. «Ահաւասիկ իմ երեք ու կէս տարուան աքսորաբնի պատմութիւնս»: Գրուածը կու տայ միայն եղածը տեսակ մը բացարձակ ժեստով: Բայց ասիկա ճիշդ է զոնէ մինչեւ վերջաբանը, մինչեւ ողիսականին ծայրը: Այլ խօսքով՝ մինչեւ վերջաբանը աքսորականը զիտէ ինչ էր պատահածը, ինչ էր անոր նշանակութիւնը, ինչու դէպքերը կ'ըլլային ինչպէս որ եղած էին: Եւ սակայն, ամենապարզ ոճով գրուածն ալ կը զոնուի չափազանցութեան ամբաստանութեան տակ... եւ անոր ստուգութիւնը կ'ենթարկուի կասկածի: Ինչ որ սկիզբն է հաւանական հերքումին³³:

Քանի որ տարագրութեան պատմութեան հաւատալիութիւնն է խնդրոյ առարկայ եւ վկայ մը ինքնին բաւական չէ, հարկ է դիմել ուրիշ վկաներու: Եւ ահա. «Ամոնք որ տարագրութեան տառապանքը կրեցին ու կրցան ապրիլ, անոնք կրնան վկայել թէ երբեք չեն այլալած ճշմարտութիւնը»: Վկան պէտք ունի ուրիշ վկայի մը, որ հաստատէ իրողութիւնը, վկայէ վասն ճշմարտութեան: Փաստօրէն պատմութեանս ճշմարտութիւնը կը հաւաստեն ուրիշ վկաներ, անոնք, միայն անոնք, որ տառապանքը կրեցին (Գողգոթան հեռու չէ անշուշտ) ու կրցան ապրիլ (այսինքն վերապրիլ): Կրնան վկայել մանաւանդ անոնք որոնք ինծմէ շատ անելի տառապեցան, ես միայն իմ անձս

ունելի մտածելիք... Վերջաբանի ամբողջ աւարտը պատմողը կը ներկայացնէ իբրեւ առանձնաշնորհեալ մը, իբրեւ «ամենէն բարեբախտ տարագիրներէն մին»։ Եթէ ուրիշներ, որոնք ընտանիքներ էին, պատմէին... գուցէ անելի ըստին. ես պատմեցի ինչ որ տեսայ։ Վկայէ վկայ այս յղումը (որ կը բանայ յօդի ուրիշ շրջանակ մը) յայտնօրէն կը շրջանցէ փաստարկումի հոլովոյթը եւ տրամաբանական գիծով մը Օտեանը կրնար առաջնորդել ոչ թէ պատմագրութեան այլ... արդարադատութեան։

Օտեանի ճշդումները կ'առնեն իրարու սերտօրէն։ Առաջինը կը վերաբերի գեղագիտականի մակարդակին, իսկ երկրորդը ճշմարտութեան։ Ըստ ամենայնի երկրորդը կը հիմնաւորէ առաջինը։ Անայլայլ, ստոյգ ճշմարտութեան մը մտահոգութիւնն է որ կը պայմանաւորէ ամենապարզ, գրական շատ անխնամ ոճ մը։ Ինչ որ կը ղեկավարէ Օտեանի աղէտի բանարուեստը փաստօրէն պատշաճութեան սկզբունքն է, ըստ որուն աքսորանքի պատմութեան յարմարը ոճի այլազան մակարդակներէն է՛ն ցածն է, «գրական անխնամը» կամ չոր ու ցամաքը, այն մէկը որ ճշմարտութիւնը կը ծօղ անայլայլ, այսինքն՝ այն մէկը որ ինքնատուրպութեան չի նկրտիր, գեղագիտականօրէն կատարեալին, այլ ճշմարտութիւնը կը դնէ մեր առջեւ ինչպէս որ է, չի դպիր անոր, չ'այլացներ, չի լուծեր զայն գրականով։ *Գրական անխնամ ոճը յայտնօրէն յարակարծային ոճ մըն է, գրելակերպ մը, որ գրական է առանց գրական ըլլալու։*

Որոշ չափով անկարելի չէ մտածել որ Օտեան ուզած ըլլայ խուսափիլ «աքսորադարձի գրականութիւն» կոչուածի այն կերպէն որ էր. «Աքսորական դրուագները անելի շահեկան դարձնել, անոնց մէջ խառնելով մեծաքանակ աւազ եւ եփրատի ջուր»³⁴։ Անկարկութիւն՝ երեւակայածինին, որ հակոտնեան է երեւակայել տալու անհրաժեշտ գործողութեան։ Որդեգրել «հասարակ» գրելակերպ մը, թափանցիկ ու պարզ լեզու մը որ հետեւի դրուագներուն, որ եղբրականը բարեխառնէ զուարթախոհութեամբ, կարելի եղածին չափ շատ տեղեկութիւն ու մանրամասնութիւն, կարելի եղածին չափ շատ պատկեր ու քիչ վերլուծում, ատիկա ծագելով ընթերցողին, եւ ասիկա այսպէս՝ յանուն ճշմարտապատումի մը, որուն ճշմարտացիութիւնը կրնայ որեւէ իսկական վկայ վկայել իր կարգին։

Նման գրելակերպ կարծեք Օտեան նկատի ունի երբ իր «Վաղուան հայ մտաւորականները» էջին մէջ (դեկտեմբեր 1918) կը գրէ. «Միամանքօքնը ու Դանիէլ Վարուժաններ Դայ Նահատակութիւնը երեւակայեցին ու գծագրեցին. վաղուանները Դայ Նահատակութիւնը ապրեցան եւ պիտի լուսանկարեն»³⁵։ Չեմ դանդաղիր հոս բաղդատութեան վրայ, ընդգծեմ միայն այն կապը որ Օտեան կը հաստատէ ապրումաւ նահատակութեան եւ գալիք գրականութեան որ յայտնօրէն կը պատկանի լուսանկարի ժամանակին³⁶։ Միայն ապրուած նահատակութիւնը, աղէտին փորձառութիւնը, կարելի կը դարձնէ աղէտին լուսանկարումը, որ հաւանաբար նուազ մեքենայի, մթին սենեակի հարցն է քան աղէտին լոյսին գալը իբրեւ տեսնող նկար։ Օտեանի համար ըստ երեւոյթին, *լուսանկարումը մաս կը կազմէ այդ անխնամ ոճին*, որուն վերապահուած է սակայն ճշմարտութիւնը ի բաց հանելը։ Անկարելի չէ ի հարկէ այստեղ գտնել հետքը իրապաշտութեան մեծ պատրանքին, որ իրականութիւնը ճշմարտութեան հետ շփոթել ետք զայն զերծ կը կացուցանէ կառուցման

աշխատանքներն: Ոչ միայն Օտեանի այլ իր բոլոր ժամանակակիցներու համար լուսանկարը կը թուի անխաղախելի երեւոյթ մը, իրողութեան բացարձակ կրկնատիպը: Չէ հասած ժամանակը լուսանկարի այլազան ձեռնումներուն, երբ բռնակալութիւնն ու գրաքննութիւնը, ըստ պէտք, սա կամ նա խմբակաւորէն կը ջնջեն անբաղձալի սա կամ նա տիպարը, լուսանկարը կը վերածնաւորեն, կը կտրատեն. տեղեկութեան տեխնաքանութիւնը տակաւին չի բանիր իր ամբողջ զօրութեամբ:

Անհծեալ տարիներուն մէջ զանգուածային բնաջնջում ըսուածը կը գրուի իր երեւութեան այլազանութեան, իր սովորականութեան մէջ, պարզ բաներու բրտութեամբ, առանց աւելորդ փաթոսի, առանց կիրքի ինչպէս կ'ըլլան երբեմն չոր ու ցամաք ամբաստանութիւնները: Մարդիկ կան հոն, զոհեր, լրտեսներ, բնաջնջման ծրագրի պաշտօնեաներ, ոճիւրի ամբողջ օսմանեան վարչարարական մեքենան, որ ոչինչ ձգած է պատահականութեան, իրենց անուններով, իրենց պաշտօններով. մարդիկ՝ որոնք աղէտի բեմին վրայ նոյնքան առեղծուածային են որքան խորախորհուրդ վէպերու, այսինքն՝ անմատչելի, անհասկնալի, բայց ահռելիօրէն մեղածօտ: Յետոյ ամենայն ճշգրտութեամբ, ստոյգ ըլլալու մտահոգութեամբ՝ տեղերը նորէն իրենց անուններով, հեռաւորութիւնները, պայմանները, դէպքերը իրենց թուականներով. երեւոյթները նորէն իրենց մանրամասնութեամբ, այսինքն՝ աղէտին ստեղծած ոչ միայն յուսալքումը, խորտակումը, պատրանքները, փրկութեան մը սին յոյսը, մեծ ու փոքր հերոսութիւնները, այլեւ երբեմն ապրելու գերագոյն մոլուցքով մը տոգորուած զոհերուն անբարոյականութիւնը, պոռնկութիւնը, խաթարումները, կաշառքը, մանաւանդ դրամին ահարկու զօրութիւնը: Վերջապէս սպանդէն դուրս գալու, վերադառնալու մտադրութիւնը, անոր հրաշքը: Թէեւ վերադարձողները գիտեն որ չեն կրնար գտնել ինչ որ լքեր էին, թէ «իւր տեղէն ելլող Հայը այլեւս չի կրնար տեղը վերադառնալ»: Որով վերադարձին մէջ իսկ երբեք վերադարձ չկայ: Ողիսեսի Իթաքան մտադիւթեամբ մըն է եւ ողիսականը ինքն իր հերքումը:

Յարութիւն առած նահատակը ի՞նչ կրնայ ընել եթէ ոչ գրել տեսածը, այսինքն՝ դժոխքը, առանց ինքնախաբէութեան, առանց հեռաւոր անկախութեան մը պատրանքին (որ ըլլար գինը նահատակութեան): Այն ատեն աքսորանքին պատմութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ յարութիւնն իսկ, հրաշալի յարութիւնը գրականութեան մը, որ կը բացուի ոչ մէկ իմաստութեան վրայ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Գրական-երգիծական ակնարկ», «Ոստան», Պոլիս 14 Յունուար 1920:
2. Կարդացած է Տեր Զօրի ջարդերուն մասին գրուածները, որոնց գոյութիւնը կը յիշատակէ իր պատմութեան մէջ: Նման ակնարկութիւններ պատմութեան ժամանակին ու գրութեան ժամանակին փոխադասեցունը կը նշեն, հակառակ Օտեանի ջանքերուն այդ ժամանակները անջատ պահպանելու:
3. «Ժամանակ», Պոլիս 21 Նոյեմբեր 1918: Գրութիւնը արտատպուած է «Շանթ»-ի մէջ, 30 դեկտեմբեր 1918, էջ 35:
4. «Արիամարտ», 1-19 դեկտեմբեր 1918:
5. Տես «Շանթ», 14 եւ 28 դեկտեմբեր 1918:
6. Ա. Անտոնեան սկսած է այդ յիշողութիւնները հրատարակել Փարիզի «Վերածնունդ»-ին մէջ, 31 յուլիս 1919-ն սկսեալ, բայց ըստ երեւոյթին ատոնք չէ աւարտած: Յետագային շատ մասնակի ոգեկոյումներ կատարած է աքսորի իր փորձառութիւնէն: Վատաւ չեմ որ աւարտած է այդ աշխատանքը: Յատկանշականը այն է որ յիշողութիւնները կ'ընդհատուին երբ Անտոնեան կը հրատարակէ *Մեծ Ոճիրը*, այսինքն երբ կը տրուի փաստերու եւ վաւերագիրներու որոնումին:
7. «Ժամանակ», 10 փետրուար – 25 սեպտեմբեր 1919, աւելի քան 182ի թերթօնային մասերով: Թերթօնի համարակալումը չափազանց անխնամ կատարուած է:
8. *Նամակներ*, Երեւան, 1999, էջ 244: Այս տողերը բաւական մեծ են «Ողջոյն ձեզ»-ին, որ վերահրատարակուած է *Հայ տիասրորան* վէպի սկիզբը, Երեւան, 1999, էջ 11, որ անշուշտ իր տեղը չէ:
9. Ս. Սուրադեան, *Թիւ 17 խաֆիէն* վէպի մուտքի էջերուն մէջ, Օտեանի նամակին նշած հատուածն մէջբերելէ առաջ կը գրէ որ ընդարձակ աշխատութիւնը «անկասկած» վէպն է (Երեւան, Գիրք Ա, 2000, էջ 9-10): Սակայն Օտեան ինք գրած է «պատմել տեսածներս», ինչ որ յարկի է *Թիւ 17 խաֆիէին* մէջ «վէպի ձեւով պատմել»ուն (Նոյն, Օտեանի նախաբան, էջ 24):
10. «Սեդի» բառը ֆրանսերէնի յղում է, պէտք է հասկնալ «շարք»:
11. «Գիծեր Եր. Օտեանի կեանքէն», Հայրենիք, Պոսթըն, 1927, յունիս եւ յուլիսի թիւեր:
12. Տես *Հայկաշէն տարեգիրքէն* (Պոլիս, 1922) եղած վերատպութիւնը, Անթիլիաս, 1985, էջ 68:
13. Այսպէս՝ *Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն*, հատոր 5, 1979, էջ 695: *Անիծեալ տարիները* գետեղուած է վէպերու դասին...: Ս. Ա. Մանուկեան, իր աշխատութեան մէջ *Երուանդ Օտեան*, Երեւան, 1997, կը խօսի գործին մասին, բայց յղումները ցոյց կու տան որ գրութիւնը չէ կարդացած (էջ 289-300), քանի որ բոլորն ալ նկատի ունին Թեոդիկի տարեցոյցներուն մէջ տպուած, *Անիծեալ տարիներէն* առնուած, բայց Օտեանէն վերաշարադրուած էջերը: Իր կենսագրական ճօթերուն մէջ Թեոդիկ *Անիծեալ տարիները* կը գետեղէ թերթօններու կարգին (*Ամենուն տարեցոյցը*, Փարիզ, 1928, էջ 636) եւ որեւէ ակնարկութիւն չ'ըներ հատորով հրատարակութեան մը: Հ. Ճանաշեան շատ ընդհանուր դիտողութիւններ կ'ընէ Օտեանի յուշագրութեան առիթով (*Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան*, Վենետիկ, 1953, էջ 516): Ս. Մակարեան, *Երուանդ Օտեանի կեանքը եւ հրապարակախօսական գործունեութիւնը*, Երեւան, 1977, բոլորովին կ'անտես այդ յիշատակները: Ըստ երեւոյթին միակը որ կը ճանշնայ գրութիւնը եւ կը յղուի անոր Օշականն է, որ աշխատութեան կը յատկացնէ միայն երկու էջ (*Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, հատոր Ը, Անթիլիաս, 1980, էջ 429-430): Օշական գրութիւնը կարդացած պէտք է ըլլայ Պոլիս, թերթօնի ձեւին տակ եւ արդէն նշած երկու էջերուն մէջ աշխատութիւնը նոր ընթերցումի մը չ'ենթարկեր: Մնաց որ Օշականի նշած երախտներու վաճառման տեսարանը ընդլայնուած, իբրեւ «Սեպիկի վրաններուն տակ» խորագրուած եւ տպուած է *Ամենուն տարեցոյցին* մէջ 1921՝ էջ

91-92: Գրութիւնը թուական մըն ալ կը կրէ. 27 օգոստոս 1920, ինչ որ ցոյց կու տայ որ Օտեան վերամշակած է սկզբնական էջը:

14. Օտեանի մահուան առթիւ Օշական յօդուած մը գրած է Գահիրէի «Արեւ»ին մէջ (13 նոյեմբեր 1926):

15. Օշականի անգիշող կեցուածքը պէտք է մեղմել անշուշտ եւ նկատի առնել որ *Մնացորդացը* իր կարգին անցած է թերթօնի փորձութեան (առանց թերթօն-վէպ մը ըլլալու):

16. «Շանթ»ի մէջ իր «Վերապրողները» շարքին մէջ, Օտեան կը գրէ. «Սահակ Մեսրոպ եւ Հայկ Կօշկարեան եկան զիս գտան, զինուորի զգեստ մը հագցուցին, զլուխս լնվրիէ գլխարկ մը դրին... Ալ զինուոր էի ու քաղաքային իշխանութիւնը չէր կրնար զիս անհամ-գիստ ընել»: Տես «Շանթ» 28 դեկտեմբեր 1918, էջ 83:

17. Օտեանի բացառիկ յիշողութեան մասին կը խօսի Լեւոն Սօզեան իր *Աքսորականի մը որդիականը* (Պայքար) Պոսթըն, 1958, էջ 99: Ի դէպ Օտեանի «իմ քսորանքի պատմութիւն» եզրը կը յիշեցնէ Սօզեանի հատորին խորագիրը: Սօզեան իր «քսորականի յիշողութիւններ»ը գրած է դէպքերէն աւելի քան քառասուն տարի ետք (էջ 7): Օտեան եւ Սօզեան հանդիպած են իրարու տարագրութեան մէջ գոնէ երկու անգամ՝ Տարսոն եւ Համա: Սօզեան ընդարձակ զլուխ մըն ալ յատկացնէ Օտեանի. «Երուանդ Օտեան Համայի մէջ» (մշ. հատոր, էջ 92-105): Անկարելի չէ որ Սօզեան կարդացած ըլլայ Օտեանի թերթօնը, Պոլիս, 1919ին, ուր կը գտնուէր:

18. Ինչ որ յայտնեցի, առանց գրաքննելու մտադրութեամբ, ըմբերցողը կրնայ գուշակել: 19. «Ականատես» բառին կարելի է հանդիպիլ «Շանթ»ի թղթակցին հետ տեսակցութեան մէջ, 22 փետրուար 1919, էջ 187:

20. Աղտի գրականութեան ու բանարուեստի մասին կարելի է կարդալ իմ աշխատութիւնս «L'expérience de la catastrophe dans la littérature arménienne» (Աղտի փորձութիւնը հայ գրականութեան մէջ), Revue d'Histoire arménienne contemporaine, Tome I, Paris, 1995.

21. Ի հարկէ հոս չեն կրնար ոգեկոչել քրիստոնէական ամբողջ վկայաբանութիւնը, ընթերցողը կը յղեն Ագաթանգեղոսի, Եղիշէի երկերու վկայաբանական մասերուն: Վկայաբանութեան համար տեսնել Ի. Ժեհայե, *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*, (Մարտիրոսներու չարչարանքները եւ գրական սեռերը), Bruxelles, 1921.

22. Այս տետրակներուն մասին Օտեան կը խօսի «Շանթ»ի թղթակցին հետ տեսակցութեան մը մէջ, մօտաւորապէս նոյն բառերով. «Համայի մէջ երբ Խոմեմատաբար ապահով վիճակ ունեցայ, սկսայ օրագրութիւն մը գրել, ընդամենը 3-4 տետրակ: ...Օրը օրին կ'արձանագրէի իմ տպաւորութիւններս, դէպքերը, շրջող լուրերը, որոնց մեծ մասը այլաճակ սուտեր էին, զինուորական առաքումները, իսլամացման պարագաները, կայարանին մէջ շատ մը ամենօրու հետ ունեցած խօսակցութիւններս եւ վերջապէս քարոզերու ականատեսներուն պատմութիւնները»: Նոյն, էջ 187:

23. Այս շրջանին է որ Օտեան «Ազիզ Նուրի» կեղծանունով նամակ մը կը գրէ Անտոնեանին, տես «Ֆրանսահայ տարեգիրք», Փարիզ, 1927, էջ 193-195:

24. Կը բացառեմ այն քանի մը էջերը որ Թեոդիկ տպած է Արիս Իսրայէլեան (Իսրայէլ Տիւրունի, 1885-1917) բանաստեղծէն, «Ամէնուն տարեցոյց»ին մէջ, 1921, 1925: Տես նաեւ «Շանթ», 1919, էջ 37: Իսրայէլեանի մասին յուշ-յօդուած մը ունի Վահրամ Թաթուլ, «Յառաջ», 24 ապրիլ 1927:

25. Կ'արժէ յիշատակել Թալէադի թիւ 745 ծածկագիրը «մէկ քանի հայ թերթերու թղթակիցներու» մասին, «Այս կարգի վնասակար ամենը ձերբակալելով փճացնէք» (Անտոնեան, *Սեօ Ոճիրը*, Պոսթըն, 1921, էջ 146):

26. Ընթերցումները, ի մասնաւորի Աստուածաշունչի ընթերցումները զուցէ հետքերն ըլլան այդ ներհայեցողական կեանքին, որ պատմութեան մէջ կը յայտնուին ստէպ-ստէպ:

27. Թերթօնի, թերթօնայինի առընչութեամբ տես Գր. Հակոբեան, *Թերթօն վէպի տեսու-*

թիւնը, Երուանդ Օտեան, Երեւան, 2002: Աւելի նկարագրական քննութիւն L. Queffelecի աշխատութիւնը. *Le roman-feuilleton français*, Paris, 1989.

28. Թերթօն վէպը եւ ժողովրդական վէպը չեն նոյնանար անպայման, սակայն ժողովրդական վէպ կոչուած յաճախ կը տրուի թերթօնով: Իր նպատակով միայն (ընդարձակ ժողովրդականութեան մը հասնիլը) ժողովրդական վէպը մօտիկ է թերթօն վէպին: Այլ հարց՝ որ թերթօնով տրուող բոլոր գրութիւնները վէպեր չեն, ոչ ալ ժողովրդական: Տես M. Angelot, *Le Roman populaire* (ժողովրդական վէպը), Québec, 1975.

29. Տես Ա. Անտոնեանին յատկացուած գլուխը *Համապատկերի* մէջ, Ի. Թ, էջ 261: Թէ ինչպէս մեզի ամենէն մօտ դէպքը տեղի կու տայ ծանծորոյթի ահա առեղծուածային երեւոյթ մը, այնքան ատեն երբ ոճին խնդիրը ետ կը մղուի յամուռ արտայայտութեան համակարգին:

30. Այս զանազանումը կրնար «արուեստական» թուիլ, բայց չի դադարիր համապատասխանել գրութեանական ինչպէս պատմական իրողութեան մը:

31. Ընթերցողը կը յղեն վերջերս լոյս տեսած հատորի մը. *L'histoire trouée, négation et témoignage, sous la direction de C. Coquio*, L'Atalante, 2004, (Ծակած պատմութիւնը, հերքում եւ վկայութիւն):

32. «Շանթ»ի տեսակցութեան մէջ Օտեան կ'ըսէ. «Իր սկզբնաւորութեան մէջ, չէի ըմբռնած աղետին մեծութիւնը, ու երբ 1915 սեպտ. 13ին տարագրուեցայ եւ ականատես եղայ հարիւրաւոր մեռնողներու, մոր զգացի որ ամէն մէկ անհետացող հայու փոխարէն, իմ ալ հոգիս մաս մըն է որ կը պակսի», անդ, էջ 187:

33. Թեման ծանօթ է Զ. Եսայեանին ալ, տես *ժողովրդորդի մը հոգեվարքը*, «Գործ», Բագու, 1917, թիւ 2, էջ 80:

34. «Ոստան», նշուած յօդուած:

35. Թիւ 17 *խաֆիէն*, Գիրք Ա, էջ 23: Այս «լուսանկար»ին մէջ պէ՛տք է տեսնել ականարկութիւն մը «շարժապատկեր»ին որուն կ'ականարկէ Թեոդիկ. «Տան մը հրաւերով, Հայ Եղեռնէն շարժապատկերի մը հիւրը որոճաւու վրայ էինք միասին երբ ան ու ինքն շատերու պէս հեռացանք ընդմիջտ Պոլսոյ ջուրերէն...», *Ամենուր տարեցոյցը*, 1928, էջ 638: Տեղին է դիտել տալ որ աղետին մասին շարժանկարի մը ծրագիրը ըստ երեւոյթին այնքան ինքն է որքան տարագրութենէն դա՛րձը, հաւանաբար 1921-22 թուականները:

36. Օտեանի մահուան առթիւ իր յօդուածին մէջ Թեոդիկ կը գրէ յատկանշականօրէն. «Զափեցիր Հայտար-Փաշայէն մինչեւ արեւակէզ հունը Եփրատի եւ այդ մենիկ անվերջ զոդգոթայիդ՝ արջը իբր *քոտաք* պտտցուցիր ամենուրեք, եղբայրանալով ահաւոր թշուառութեան հետ, բայց բարոյական կորովդ ձեռքէ չհանելով երբեք: Դու՛ն էին որ դարձիդ *վեպալորդ* յորջորջումս ծանկեցիր...», Նոյն, էջ 469: